

de vorming van een kerkelijk front tegen Schilder niet coherent behandeld en blijft het mogelijk verband tussen het kerkelijke en het politieke front in de oorlogsjaren onhelder. Dit bezwaar van formele aard heeft een materiële grond. De inactiviteit van Schilder in de kerkelijke strijd tegen het nationaal-socialisme na de zomer van 1942 (tot die tijd behoorde hij tot de aanvoerders in die strijd) is merkwaardig en roept zeker vragen op. Maar Schilders inactiviteit op dit punt is bij Ridderbos tot onbegrijpelijkheid gedoemd, omdat hij de cruciale ontwikkelingen aan het kerkelijk front vanaf die zomer, die voor Schilder een voorname reden vormden zich op het kerkelijke front te concentreren, nauwelijks aanroert.

Dit bezwaar neemt niet weg, dat het proefschrift met name over de oorlogsjaren een vloed aan nieuwe gegevens naar voren brengt, ook wat betreft het wankelmoedige beleid van de generale synode tegenover de bezettende macht. In zijn weergave van synodale palavers over onderdelen van dit beleid is Ridderbos' boek onthullend en niet zelden onthutsend. Eén voorbeeld: per 31 mei 1941 behoorde elk van de ongeveer tweeduizend (!) kerkelijke bladen een verantwoordelijke hoofdredacteur te hebben, die zich diende aan te sluiten bij het gelijkgeschakelde journalistenverbond. Hiermee hoopte de bezetter een einde te maken aan de bestrijding van de nieuwe orde in kerkelijke organen. Voor de hoogleraar V. Hepp was dit een (in verband met het dalende aantal abonnementen welkome) aanleiding de verschijning van zijn weekblad *Credo* te staken. Zijn collega-hoogleraar H.H. Kuiper van het weekblad *De Heraut* schikte zich echter, tot verwondering van zijn mede-leden van het deputaatschap voor de correspondentie met de hoge overheid, wat het uiterlijk betreft naar de eisen van de bezetter. Hij vermeldde sindsdien in de kop van *De Heraut* zijn naam als hoofdredacteur; tegen het lidmaatschap van het journalistenverbond had hij evenmin bezwaar, zolang hij niet gedwongen zou worden tegen zijn overtuiging te handelen. (II, 112) Volgens deputaat en hoogleraar J. Ridderbos zou een lidmaatschap van H.H. Kuiper (dat volgens de hoogleraar J. Waterink

reeds een feit was) zijn functioneren als deputaat onmogelijk maken. Volgens het CDU/NSB-synodebesluit van 1936 – genomen dankzij Schilder, nooit aanvaard door H.H. Kuiper, en door toedoen van Schilder in maart 1941 door de synode bekrachtigd – was Kuipers lidmaatschap een grond voor tuchttoefening. Er gebeurde echter niets – al deed Kuiper als synodaal preadviseur niets anders dan tegen dit besluit ingaan! (II, 258) – mede omdat het deputaatschap als geheel inzake het journalistenbesluit een afwachtende houding aannam. Dankzij chaotische toestanden op het departement, dat het journalistenbesluit had uitgevaardigd, en de standvastigheid van een enkele deputaat als oud-minister J.J.C. van Dijk werd tenslotte begin 1942 door de bezetter bakzeil gehaald, terwijl ook van een voorgenomen reorganisatie van de pers werd afgezien: in juni 1942 mochten de Gereformeerde Kerken nog 53 'mededelingenbladen' (dus zonder redactionele artikelen of commentaren) laten verschijnen.

In deze en andere beleidskwesties wordt zichtbaar hoe zwak het principieel verweer van de synode was tegen de bezetter en tegen enige vorm van desertie binnen eigen gelederen. In het licht van de grote woorden over beginselvastheid en broederlijk vermaan, die voor de oorlog klonken binnen gereformeerde kring, is Ridderbos' veel nieuws biedende relaas beschamend om te lezen; niet zozeer vanwege die grote woorden, als wel vanwege het verraad daaraan.

Tot de voornaamste conclusies van Ridderbos' boek behoort dat de gereformeerden in de jaren 1933-1945 op twee fronten streden – tegen het nationaal-socialisme en tegen elkaar –, en dat die fronten historisch beschouwd niet los van elkaar kunnen worden gezien. Hij vraagt zich af of de aandacht voor de kerkelijke strijd in de oorlogsjaren voor menig gereformeerde niet een vorm van innerlijke emigratie, van geestelijke onttrekking aan de bezettingssituatie is geweest. Direct met deze suggestie verbonden is zijn slotsom, dat Schilder op beide fronten niet constant, maar beurtelings zeer actief was, en na 1942 uitsluitend op het kerkelijk front. Ten aanzien van de historische